

AZƏRBAYCANIN QALA VƏ İSTEHKAM TİKİLİLƏRİNİN MEMARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nərmin Bayramova

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

nermin.bayramova98@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan memarlığı, müdafiə tikililəri, qalalar, orta əsrlər.

Məqalə özündə Azərbaycanda tarixi müdafiə tikililəri, qala və istehkamlar müxtəlif dövrlərin memarlıq xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onlar təkcə hərbi məqsədlər üçün deyil, həm də şəhərlərin inkişafı və ətraf mühitlə uyğunlaşma baxımından mühüm rol oynayır. İslamın yayılması ilə yeni müdafiə tikililəri inşa edilmiş, mövcud qalalar isə təkmilləşdirilmişdir. Bu qalalar Azərbaycanın qədim mədəni irsinin bir parçası olmaqla, mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu qalalar Azərbaycan xalqının müxtəlif dövrlərdə xarici müdaxilələrə qarşı göstərdiyi müqavimət iradəsini təcəssüm etdirir. Onların tikilişi və yerləşdiyi coğrafiya həm müdafiə, həm də iqtisadi və mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədinə xidmət etmişdir. Müasir dövrdə bu tikililər arxeoloji və memarlıq baxımından tədqiq edilir və qorunur. Tarixi qala və istehkamlar Azərbaycan memarlığının zənginliyini və strateji önəmini nümayiş etdirir, eyni zamanda ölkənin mədəni irsini gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün bir körpü rolunu oynayır. Məqalədə yer alan müxtəlif qalalar haqqında geniş araşdırma tətbiq edilərək hərtərəfli şərh edilmişdir.

АРХИТЕКТУРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРТОВ И ФОРТИКАЦИОННЫХ ЗДАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

Нармин Байрамова

Ключевые слова: архитектура Азербайджана, оборонительные сооружения, крепости, средневековье.

В статье отражены архитектурные особенности исторических оборонительных сооружений, замков и укреплений разных периодов в Азербайджане. Они сыграли важную роль не только в военных целях, но и в плане городского развития и адаптации к окружающей среде. С

распространением ислама были построены новые оборонительные сооружения и усовершенствованы существующие крепости. Являясь частью древнего культурного наследия Азербайджана, исследуемые архитектурные сооружения имеют важное стратегическое значение. Эти крепости олицетворяют волю азербайджанского народа противостоять иностранным интервенциям в различные периоды. Их конструкция и географическое положение служили целям как защиты, так и укрепления экономических и культурных связей. В наше время эти строения охраняются и изучаются археологическими и архитектурными исследованиями. Исторические крепости и укрепления демонстрируют богатство и стратегическое значение азербайджанской архитектуры и в то же время служат мостом для передачи культурного наследия страны будущим поколениям. Различные крепости, включенные в статью, были всесторонне интерпретированы на основе анализа обширных исследований.

ARCHITECTURAL FEATURES OF CASTLE AND FORTIFICATION BUILDINGS OF AZERBAIJAN

Nermin Bayramova

Keywords: Azerbaijan architecture, defensive structures, fortresses, Middle Ages.

The article reflects the architectural features of historical defensive structures, castles and fortifications of different periods in Azerbaijan. They played an important role not only for military purposes, but also in terms of the development of cities and their adaptation to the environment. With the spread of Islam, new defensive structures were built, and existing castles were improved. These castles, being part of the ancient cultural heritage of Azerbaijan, are of great strategic importance. These castles embody the will of the Azerbaijani people to resist foreign interference in different periods. Their construction and geography served the purpose of strengthening both defense and economic and cultural ties. In modern times, these buildings are studied and protected from an archaeological and architectural point of view. Historical castles and fortifications demonstrate the richness and strategic importance of Azerbaijani architecture, and at the same time play the role of a bridge to convey the country's cultural heritage to future generations. Extensive research has been applied to the various castles in the article, and a comprehensive commentary has been made.

Azərbaycan ərazisində dövlətlərin təşəkkül tapdığı və urbanizasiya proseslərinin sürətləndiyi dövrlərdən başlayaraq müdafiə və istehkam tikililərinə xüsusi önəm verilmişdir. Şəhərlər möhtəşəm qala divarları və ətraflarına çəkilən xəndəklərlə qorunurdu. İslamın yayılması ilə həm yeni qala və istehkamlar inşa edilir, həm də mövcud tikililər bərpa olunurdu. Xarici hücum və basqınlar nəticəsində şəhərlərin müdafiə tikililərinə olan ehtiyac daha da artmışdır. Azərbaycan ərazisində bir çox müdafiə tikililəri mövcuddur və qalalar bu baxımdan ən çox diqqəti cəlb edənlərdir.

Arxeoloji araşdırmaların nəticələrinə əsasən, Azərbaycanda üç əsas istehkam növü fərqləndirilir [1]:

1. Məbədlər və dini əmlak üçün qalalar: Bu qalalar dini obyektləri və ruhanilərin əmlakını qorumaq məqsədi daşıyırdı. Belə qalalara misal olaraq Ləkit məbədi (Qax rayonu), Yovur qəsri (Ağdam rayonu), Xanəgah (Pirsaat çayı yaxınlığı) və digərlərini göstərmək olar.

2. Şəhər tipli qalalar: Feodal dövründə şəhərlərin inkişafı ilə bu cür qalalar meydana gəlmişdir. Onlar bəzən xəndəklər və iki-üç mərtəbəli divarlarla əhatə olunurdu. Şəhər qalaları kvadrat, dairəvi və yarım dairəvi bürclərlə xarakterizə edilir. Bakı, Dərbənd, Beyləqan və Qəbələ qalaları buna nümunədir.

3. Sığınacaq məqsədli qalalar: Bu qalalar əsasən əlçatmaz və strateji mövqelərdə inşa olunmuşdur. Çıraqqala, Cavanşirqala, Buğurt qalası, Əlinəcə qalası, Gülüstan qalası və Qız qalası bu kateqoriyaya daxildir.

XI-XVIII əsrlər arasında Azərbaycanın bir çox şəhərində onlarla qala və qəsir tikilmişdir. Hazırda onların bəziləri tamamilə dağılmış vəziyyətdə olsa da, arxeoloji tədqiqatlar sayəsində orta əsr müdafiə tikililərinin bir qisminin daha qədim bünövrələr üzərində inşa edildiyi müəyyən edilmişdir. Bakının Qız qalası buna nümunədir. Abidə silindrik formalı əsas hissə və uzunsov dayaq hissədən ibarətdir. Silindrik hissə müdafiəçiləri qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdur, lakin uzunsov hissənin funksiyası hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Qız qalasının hündürlüyü 29 metr, divar qalınlığı isə aşağıda 5 metr, yuxarıda 4 metrdir [4, s. 18-19].

Abidə səkkiz mərtəbəyə bölünmüşdür. Birinci mərtəbə 3 metr, qalan mərtəbələr isə orta hesabla 2,5 metr hündürlüyündədir. Hər mərtəbə günbəz formasında tavanla örtülmüşdür və bu tavanlarda dairəvi deliklər vardır ki, yuxarı mərtəbədən aşağıya doğru baxmaq mümkündür. Qalada xüsusi diqqət çəkən bir element qayadan yonulmuş su quyusudur. Quyunun diametri 0,7 metrdir və cənub-şərq divarının içində yerləşir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində quyunun XII əsrdən istifadə edildiyi aşkar edilmişdir.

Bakının digər mühüm müdafiə tikililərindən biri isə Şirvanşah I Axsitanın əmri ilə 1187-1188-ci illərdə inşa edilmiş Dördkünc Böyük Mərdəkan qalasıdır. Bu qala Axsitanın böyük bir qələbəsinə əbədləşdirmək məqsədilə tikilmişdir və tarixin müxtəlif mərhələlərində müdafiə istehkamı, müşahidə məntəqəsi və qala

kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qalanın daxili həyəti 24x20 metr ölçüsündə, qülləsinin hündürlüyü isə 22 metrdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, qüllə hündürlüyü müdafiəçilərə yalnız qala həyatını deyil, həm də ətraf sahələri nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Qalanın yarım dairəvi kor qüllələri xarici müdafiəni gücləndirmək üçün bir-birindən 10-11 metr məsafədə yerləşdirilmişdir ki, bu da XIV əsrə qədər istifadə edilən normadan daha azdır [8, s. 52].

Memar düşmən atışlarından qorunmaq məqsədilə bu məsafəni daha qısa etmişdir. Mərdəkan qalasının xarici divarlarında məşikül adlanan kronşteynlər görünür. Giriş qapısının hər iki tərəfində yerləşən yarım dairəvi bürclər qapının müdafiəsini gücləndirir. Qalanın daxili həyəti elə qurulmuşdur ki, düşmən 5 metrlik dəhlizdən keçərək daxil olarkən müdafiəçilər üçün pusqu imkanı yaradırdı [8, s. 53].

Kəlbəcər rayonunda, Vəngli kəndində yerləşən, XIII əsrə aid tarixi-memarlıq abidəsi olan Xanabert qalası da diqqətəlayiq tikililərdən biridir. Qala həmçinin Xoxanabert kimi tanınır. Həsən Cəlal tərəfindən XIII əsrdə Gəncəsər monastırının yaxınlığında möhkəm müdafiə sistemi yaradılmışdır. Hökmdar öz kitabəsində özünü “Xoxanabert qalasının hakimi” adlandırmışdır. Qalanın ətrafında Qaxaç, Çilabörd kimi qalalar da Xanabertin hakimiyyəti altına daxil idi [9, s. 20].

Monqol istilalarının qarşısını almaq üçün ucaldılmış möhtəşəm müdafiə divarları və müxtəlif memarlıq üslubları bu günə qədər qismən də olsa qorunub saxlanmışdır. Qalanın daxilində eni üç, dərinliyi isə altı metr olan kvadrat şəklində üç su quyusu yerləşmişdir [9, s. 20].

Dağın zirvəsi qala divarları ilə tamamilə əhatə olunmuşdur. Xarabalıqlar arasında yaxşı qorunan bir pilləkən diqqət çəkir. Qalaya təxminən otuz metr məsafədə böyük bir qayanın üzərində ucaldılmış dörd bucaqlı tikilinin qalıqları var. Bu tikili, ehtimal ki, müşahidə qülləsi olmuşdur.

Memar Mahmud ibn Səd tərəfindən 1301-ci ildə Abşeron yarımadasının şimal hissəsində Nardaran qalası inşa edilmişdir. Bu qala Bakı şəhərindən 25 km şimalda, Maştağa yaxınlığında, Nardaran kəndində yerləşir. Şirvanşahlar bu qaladan həm müdafiə, həm də müşahidə məqsədilə istifadə etmişlər.

Nardaran qalası üç əsas hissədən ibarətdir. Bu hissələrdən biri digərlərindən daha hündürdür. Qala divarlarının qalınlığı 1,5-dən 1,8 metrə qədər dəyişir. Birinci mərtəbədə yerləşən dərin quyu və bəzi məlumatlara görə qala daxilində mövcud olan yeraltı kanalizasiya sistemi diqqətəlayiqdir [7, s. 73].

Qalanın üç səviyyəsi mövcuddur və bu səviyyələr daş pilləkənlərlə bir-birinə bağlanır. Hər səviyyə yastı daş günbəzlərlə örtülmüşdür. Müdafiə tikilisi əsasən ağ daşlardan ibarətdir. Qüllənin ümumi hündürlüyü 12 metrdir və ətrafdakı divarların hündürlükləri isə müxtəlifdir.

Nardaran qalası memarlıq baxımından maraqlı plana malikdir. Qala divarları kvadrat formalı həyətləri əhatə edir, həyətlərin mərkəzində isə yaşayış binaları yerləşir. Hər bir həyətin dörd küncündə yerləşən qüllələr, divarların altı metr hündürlüyünü tamamlayır. Qalanın mərkəzində isə 12,5 metr hündürlüyündə bir qüllə yerləşir. Tikintidə əsasən yaxın ərazilərdən götürülmüş daşlardan istifadə edilmişdir [7, s. 73].

Nardaran qalasının bəzi hissələrində bəzək detalları mövcud olmasa da, ümumilikdə Abşeron memarlıq üslubunu nümayiş etdirir. Mərdəkan qaləsindəki konsollardan fərqli olaraq, Nardaran qalasının donjon hissəsi sadəcə yonulmuş daşlardan hazırlanmışdır [8, s. 52].

Zaqatala rayonunun Car kəndində yerləşən Çingiz qalası həm müdafiə, həm də memarlıq baxımından əhəmiyyətli bir abidədir. Bu möhtəşəm qala, onu inşa edənlərin ağır həyat tərzini əks etdirir. Qalaya aid müdafiə divarlarının yalnız müəyyən hissələri günümüze qədər qorunub saxlanmışdır. Buna baxmayaraq, qala divarlarının qalıqları bu tikilinin möhkəm və müdafiə məqsədli olduğunu sübut edir.

Qalanın qərb küncündə divarların kəsişmə nöqtəsi diqqət çəkir. Divarların günümüze qədər salamat qalmış şimal-qərb hissəsi qədim dövrlərdə istifadə olunan yolların yaxınlığından keçir. Mazgalların yerləşməsi müdafiə məqsədini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Qalanın ən yaxşı vəziyyətdə qalmış hissəsi qüllədir. Təəssüf ki, 20-ci əsrdə qalanın bəzi memarlıq xüsusiyyətləri dağıntılara məruz qalmışdır. Qalanın tac hissəsi tamamilə uçmuş, lakin möhkəm daş kronşteynlər bu tarixi tikilinin keçmiş möhtəşəmliyini xatırladır [6, s. 113].

Qalanın qədim fotosəkillərindən məlum olur ki, tikilinin ilkin forması beş mərtəbədən ibarət idi və hər mərtəbənin kvadrat ölçüsü 5,70x5,60 metr olmuşdur. Birinci mərtəbə yerdən iki metr yüksəklikdə yerləşir. Şimal-qərb divarında yerləşən giriş qapısı çağırılmamış qonaqlar üçün əlçatmaz olub, yerdən iki metr hündürlükdə yerləşir. Qapının yaxınlığında mazgallar yerləşdirilmişdir.

Üçüncü mərtəbədə mazgallar daha çox saydadır və bunlar əsasən qalanı qorumaq üçün strateji yerlərə yerləşdirilmişdir. Dördüncü və beşinci mərtəbələr uçsa da, möhkəm daş kronşteynlər və abidənin qədim təsvirləri onun orijinal formasını bərpa etməyə imkan verir [6, s. 113].

“Gələrsən-Görərsən” qalasının dəqiq tikilmə tarixi və memarı məlum olmasa da, bəzi mənbələr onu XVI əsrə aid edir. Digər tədqiqatçılar isə bu tikilinin daha qədim olduğunu irəli sürürlər [2].

Bu qala uca dağların və qüllələrin əhatəsində strateji bir mövqedə yerləşmişdir. Qalanın güclü müdafiə divarları və çətin keçilən coğrafiyası düşmənlərə qarşı əvəzolunmaz müdafiə vasitəsi olmuşdur.

Dövlətin himayəsi altında olan “Sumuq Qala” tarixi-memarlıq abidəsi xüsusi diqqət mərkəzindədir. Sumuq qalası 17-18-ci əsrlərdə inşa edilərək

hərbi və ticarət yollarının qovşağında yerləşmişdir. Qala əhəng məhlulu və çay daşlarından tikilmişdir. Onun kvadrat formalı planı və incələşən profili bu müdafiə tikilisində həm sabitlik, həm də estetik görünüş vermişdir [12].

Eyni dövrə aid olan digər tarixi tikililərdən biri də Şahbulaq qalasıdır. Şahbulaq qalası, digər adı ilə Şah-Bulaq, adını Xaçınçay çayının yaxınlığında yerləşən bulaqdan almışdır. 1751-1752-ci illərdə inşa edilmiş bu kompleksdə bazar, yaşayış evləri, hamam və məscidlər mövcud olmuşdur. Tikintidə əsasən ölçülü daşlar və əhəngdən istifadə edilmişdir [3]. Qalanın şimal-qərb hissəsi və əsas istehkam divarları bu günümüzdə qədər gəlib çatmış yeganə strukturlardır. Qalanın xarici divarları yarımşilindr və dairəvi qüllələrlə möhkəmləndirilmiş düzbucaqlı formada idi. Həm divarlarda, həm də qüllələrdə müdafiə məqsədli dişli bəndlər və merlonlar müşahidə edilir. Qüllələrin hündürlüyü 8,5 metrə, divarların isə 7 metrə çatır. Qalanın əsas girişi şərq divarının mərkəzində yerləşir. Xan dövründə giriş ikimərtəbəli qüllələrlə qorunurdu və həyatından yuxarı mərtəbəyə daş pilləkən vasitəsilə keçid vardı. Qala tikililərində əsasən yarıyonulmuş daş materiallarından istifadə olunmuşdur [9, s. 114].

Şahbulaq qalası yalnız müdafiə deyil, həm də yaşayış mərkəzi olmuşdur. Burada şəhər evləri, ticarət yerləri, daş məscid və hamam mövcud idi. Qalanın çöl divarları ilə yanaşı, daxili iki divarı da vardı. Əsas saray isə məhsuldar bulaq yaxınlığında yerləşirdi. Pənahəli xan üçün inşa edilmiş bina düzbucaqlı formaya malik olmaqla səkkiz pilləkənə sahib idi. Divarlarının möhkəmliyi və hündürlüyü qalaya müdafiə gücü qatırdı. 1993-cü ildə ermənilərin işğalından sonra qala kompleksi zərər görmüş və məscid, hamam, xan sarayı ilə yanaşı bir neçə yaşayış binası tamamilə məhv edilmişdir. Salamat qalan yeganə hissələr isə müdafiə divarları olmuşdur [9, s. 114].

Şərq divarı istisna olmaqla, qalada ümumi memarlıq düzbucaqlı formada qurulmuşdu və künclərdə dörd dairəvi qüllə, hər tərəfində yarımşilindr əlavə qüllələr yerləşirdi. Divarların üstü və kənar bürclər döyüş məqsədli dişli strukturlarla təchiz olunmuşdu. Hər divar və qüllənin üstündə mühafizə postları, alt hissələrində isə birmərtəbəli yaşayış yerləri yerləşirdi. Şərq girişini qoruyan ikimərtəbəli prizma formalı müdafiə tikilisi xüsusi diqqətəlayiq idi. Əsas qüllə isə Şahbulaq istehkaminin ən yüksək nöqtəsində ucalırdı [9, s. 114].

XIII əsrə aid olan Lənkəran qalası, bu regionun qədim tarixi-memarlıq abidələrindən biri hesab olunur. Qala 1726-1727-ci illərdə tikilmişdir. Daha sonra Fransa və İngiltərədən olan memarların köməyi ilə ilkin düzbucaqlı memarlıq formasına qaytarılmışdır. Bakı qalası ilə müqayisədə (21,5 hektar), Lənkəran qalasının ərazisi daha geniş – təxminən 35 hektar idi. Təəssüf ki, bu günə qədər qalanın yalnız iki qülləsi salamat qalmışdır [11].

Lənkəran qalasının istehkam sisteminə su ilə dolu xəndəklərlə birləşdirilmiş iki möhkəm qüllə daxil idi. Şimal bürcündən başlayan müdafiə divarları çay sahili boyunca uzanır, müəyyən bucaq altında cənub bürcünə

dönərək qala kompleksini əhatələyirdi. Qalanın əsas müdafiə xəttini daş qüllələr təşkil edirdi. Həmçinin qala daxilində qubernator bağı, axşam bazarı kimi məkanlar mövcud olmuşdur. Yaşayış yerlərinə əlavə olaraq müxtəlif adlarla məhəllələr də təşkil olunmuşdur [11].

Şuşa qalası Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən 1752-ci ildə inşa edilmişdir. Qala şəhərin tarixi mərkəzini əhatələyən möhtəşəm istehkam divarlarından ibarət olmuşdur. Əvvəlcə Pənahabad adlandırılmış bu qala daha sonra yerli əhali arasında Şuşa qalası və qısa müddət sonra sadəcə Şuşa kimi tanınmışdır.

Şuşa qalasının yerləşdiyi ərazi təpəlik, yarpaqlar və qərb tərəfdən amfiteatr formasını xatırladan dağlarla əhatələnmiş yayladır. Yaylanın iki yüksək nöqtəsi var – biri dəniz səviyyəsindən 1600 metr, digəri isə 1300 metr hündürlükdədir. Ərazi qərbə doğru yüksələrək bölgəyə hakim nöqtəyə çevrilir və şərq tərəfə kəskin meyillənir. Yaylanın mərkəzində yerləşən təpə böyük amfiteatrın əsas hissəsini təşkil edir [5, s. 17].

Şuşa yaylası ətrafında Daşaltı və Xəlfəli çaylarına doğru uzanan sıldırım qayalar yerləşir. Ənənəvi memarlıq məktəblərinin əsas mərkəzləri sayılan Naxçıvan, Gəncə və Şamaxı XVIII əsrin əvvəllərində, yəni Azərbaycan xanlıqları yaranmazdan əvvəl, zəifləmə mərhələsinə daxil olmuşdu. Azərbaycanın daha kiçik inzibati bölgələrə parçalanması nəticəsində bu memarlıq mərkəzlərinin təsiri azalmışdır. Yeni xanlıq paytaxtlarında saraylar, qalalar və müdafiə istehkamlarının inşası zərurətə çevrildi. Buna görə də feodal hökmdarlar yeni şəhərlərin tikintisi üçün yerli kənd memarlarının xidmətindən yararlanmağa məcbur olmuşlar. Beləliklə, XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda salınan yeni şəhərlərdə həmin memarların üslubunun izləri aydın görünür. Bu dövr tikililərinin inşasında zəif kəsilmiş daşlardan istifadə olunmuşdur ki, bu da onların monumental xarakterini məhdudlaşdıran bir xüsusiyyətdir. Bu, əksər orta əsr tikililərinə xas olan bir cəhətdir [5, s. 22].

Bununla belə, az tanınan memarlar üçün şəhər layihələrində önəmli üstünlük vardı: onlar yerli tikinti materiallarını yaxşı tanıyır və onlardan istifadə etməyi bilirdilər. Beləliklə, xalq memarları öz yaradıcılıqlarını əvvəlki memarlıq məktəblərinin ənənələri ilə birləşdirmişdilər.

Şuşa qalasının üç əsas qapısı mövcud idi: Gəncə, İrəvan və Ağoğlan qapıları. Hər üç qapının adı tarixi mənbələrdə və Şuşanın XIX əsrə aid baş planlarında qeyd olunur. Şimal qapısı Ağoğlan və İrəvan darvazalarının arasında yerləşir və qalanın perimetrindən rahat keçid təmin edirdi. Gəncə qapısı isə bu günə qədər ən yaxşı vəziyyətdə qalmış Şuşa qapılarından biridir [5, s. 32].

Qalanın qərb hissəsində yerləşən İrəvan qapısı (digər adı Xəlfəli qapısı) qalanın üç əsas girişindən biridir. Bu qapıdan çıxan yol Şuşanı Xəlfəli və İrəvan

şəhərləri ilə birləşdirirdi. XIX əsrə aid olan bütün baş planlarda İrəvan qapısı Şuşanın digər iki qapısı ilə yanaşı qeyd edilmişdir [5, s. 34].

Şərq tərəfdə yerləşən Ağoğlu Qapısı isə həm Muxtar Qapısı, həm də Şuşakənd Qapısı kimi tanınır. Bu giriş darvazası Ağoğlu qalasına aparan yolu başlayır və Şuşanı Muxtar və Şuşakənd kəndləri ilə birləşdirirdi. XIX əsrə aid rusdilli mənbələrdə Ağoğlu qapısı Şuşanın cənub giriş qapısı kimi göstərilmişdir [5, s. 35].

Qarabağın XVIII əsrə aid digər möhtəşəm qalalarından biri Əsgəran qalasıdır. Bu qala Xocalı rayonunda yerləşir. Qarqar çayının sahilində salınmış və iki hissəyə bölünən qala XVIII əsrin ortalarında tikilmişdir. Sol sahiləki hissə qoşa daş divarlardan ibarətdir.

Qarqar çayının vadisi boyunca qalanın divarları təxminən 1,5 km uzanır. Qalanın qoşa divarları iki metr qalınlığında və doqquz metr hündürlüyündə olmaqla, müxtəlif müdafiə elementləri ilə möhkəmləndirilmişdir. Bu divarlar qısa keçid yolları və müşahidə məntəqələri kimi istifadə edilən əhəngdaşı qüllələri ilə birləşdirilmişdir. Döşəməsi daşdan inşa edilən qala, sferik forma malik olan döşəmə planına əsaslanır [10].

Qarabağ xanlığı dövründə Qarqar çay vadisi üzərində nəzarəti gücləndirmək məqsədilə çayın hər iki sahilində Əsgəran qalası tikilmişdir. Qalanın şərq hissəsində müdafiə funksiyasını qüllələrlə möhkəmləndirilmiş qoşa daş divarlar yerinə yetirirdi. Qüllələr arasında iki mərtəbəli keçidlər var idi. Relyefin xüsusiyyətlərinə görə, bir qüllənin birinci mərtəbəsi digərinin ikinci mərtəbəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Şərq divarının xaricində yerləşən qüllələr dağ keçidindən qorumaq üçün unikal kameralardan ibarət idi [10].

Qalanın qərb hissəsində isə trapezoidal formalı müdafiə divarları qoruyucu halqa şəklində tikilmişdir. Bu divarlar relyefi nəzərə alaraq altı qüllə ilə möhkəmləndirilmişdir. Qalanın həyəti Qarqar çayından başlayaraq zirvəyə qədər uzanan divarlarla əhatələnmişdir.

Üst qala kvadrat formalı olub, hər küncündə qüllələr yerləşir. Bu kvadrat formalı istehkamın daxilində tağlı darvaza vasitəsilə həyətin yuxarı və aşağı hissələri bir-birindən ayrılmışdır. Aşağı həyətdən yalnız şərq divarlarına, daha sonra isə çaya çıxış mümkündür. Qalanın üçüncü mərtəbəsində isə zindanlar yerləşmişdir. Üst hissənin quruluşu, düşmənin aşağı hissəni ələ keçirdikdən sonra belə müdafiəni davam etdirməyə imkan yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Divarların qalınlığı 2 metr, hündürlüyü isə 9 metr olmaqla, yonulmuş çay daşlarından inşa edilmişdir. Üfüqi səki daşlarının ardıcılığı qalanın ümumi strukturuna estetik canlılıq qatır [10].

Qala və istehkam tikililəri bir zamanlar müdafiə xarakterli tikilmiş olsalarda, bugünkü günümüzdə bu tikililər muzey rolunda çıxış edir. Azərbaycanın qədim qalaları və müdafiə tikililəri, dövrün hərbi strategiyasını, memarlıq üslubunu və sosial-iqtisadi şəraitini əks etdirərək, ölkənin zəngin tarixinin

ayrılmaz hissəsi kimi əhəmiyyətlidir. Hər biri özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətləri və tarixi ilə bu abidələr milli irsimizin qorunub saxlanılması və öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müdafiə tikililərinin yerləşdiyi yerlər onların əsas funksiyalarını əks etdirir: düşmənin hücumlarının qarşısını almaq, strateji keçidləri qorumaq və ticarət yollarını nəzarətdə saxlamaq. Tikililərdə yerli tikinti materiallarının istifadəsi və regionun memarlıq üslubları öz əksini tapmışdır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycanın müdafiə tikililəri həm milli mədəniyyətin bir hissəsi, həm də regionun tarixi inkişafının şahidi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tikililər tarixdə müxtəlif sivilizasiyaların birləşmə və toqquşma nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın mühüm strateji rolunu əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, A. Azərbaycan qalaları // Mədəniyyət qəzeti. – 2009, 13 fevral.
2. Babayev T. "GƏLƏRSƏN - GÖRƏRSƏN" qalası, Şəki tarixinə ötəri bir nəzər. Xalq qəzeti, 2012, s. 7.
3. Qaraoğlu F. Tarixdə iz buraxanlar: Pənahəli xan. Bakı, Bakı Xəbər, 2017.
4. Salamzadə Ə. V. Azərbaycanın memarlıq abidələri. Bakı , Azərnəşr, 1958, s.767.
5. Авалов, Э. В. Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика. Баку, Элм, 1977, s. 110.
6. Бретаницкий Л, Мамиконов Л. Оборонительные сооружения Закатальского и Белоканского районов (Памятники архитектуры Азербайджана). Баку . 1950, s. 111–119.
7. Мамедзаде К.М. Строительное Искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.), Баку, Елм, 1983. с. 336.
8. Мамиконов, Л. Г. К изучению средневековых оборонительных сооружений Апшерона. Москва — Баку, Государственное Архитектурное Издательство, 1946.
9. Исмаилов Ф, Принудительная арменизация, Баку, Элм, 2009, с.183
10. https://az.wikipedia.org/wiki/Əsgəran_qalası
11. <http://lenkeran-ih.gov.az/az/page/16.html>
12. <https://oxu.az/society/325177>